

Az erdélyi szellem.*

Buday Árpád.

Az a kérdés, hogy mennyire van *alapjuk* azoknak a kijelentéseknek, hogy a magyar művelődés terjedelmes rétjén bizonyos jellemzően erdélyi színek és foltok vannak? Az E. I. T. mélyen tisztelt elnöke az ő mindig aktuális elnöki megnyitó beszédei egyikében irodalomtörténeti adatokat sorolt fel ennek a tételnek bizonyítására. Később dr. Kristóf György székfoglalója alkalmával szintén felvetődött a kérdés, még pedig némileg ellentétes felfogásként. Ámbár véleményem szerint nem lényeges, hanem csak kifejezésbeli különbség volt a két felfogás közt, már akkor gondoltam arra, hogy az irodalmi bizonyítékok mellé nem ártana odaállítani a művelődés többi teréről vett adatokat is. Legutoljára Jorga Miklós dr.-nak, a legkiválóbb román történettudósnak nyilatkozatát olvastam egyik helybeli napilapban, amelyben a többek között ezt mondja: „Senkinek, aki erdélyi, nem fogom elhinni, ha azt mondja, hogy ő magyar, szász, vagy román. Mert ők valamennyien sajátosan erdélyiek... Magyarok, románok, szászok, svábok úgy összevegyültek az erdélyi hegyek alatt, hogy egyik sem tiszta típusa már fájának. Ennek a különleges erdélyi szellemnek konzerválására érdemesnek tartanám egy erdélyi kulturális intézet megalakítását...” Megállapítom ezt a nyilatkozatot, melyben van túlzás, van egy kis tévedés is, de alapjában igaz. – Az a tény különben, hogy az „erdélyi szellem” kérdésével az újabb időben napilapjaink ismételten foglalkoztak, azt bizonyítja, hogy a kérdés időszerű. Már most lássuk a magam eseteit, melyek először figyelmeztettek engem arra, hogy ennek az erdélyi szellemnek mélyre nyúló gyökerei vannak.

Közel húsz esztendeje, hogy önkéntes voltam. Katonáék tanfolyamra Budapestre vezényeltek, ahol húszan gyűltünk össze az ország minden részéből. Valamennyien egyetemet végzett, nagyrészt kész diplomás emberek, úgy általában körülbelül azonos világnézetűek. Erdélyt hárman képviseltük: egy csíki örmény fiú, egy marosszéki székely és csekélységem, kinek szintén nem volna nehéz kimutatnom a „két” újabban épen „háromeszű” nemzetből való származásomat, mégis büszkén „vármegyei magyar”-nak vallottam magamat. Mi három erdélyiek, anélkül, hogy összebeszélünk, vagy az előtt ismertük volna egymást, csodálatosan összetartottunk. Kisebb-nagyobb előadódott esetekben, épen nem ritka eszmecserék alkalmával: a mi nézeteink, ítéletünk, állásfoglalásunk, szóval egész felfogásunk, sokkal közelebb állott egymáshoz,

*) Olvastatott az Erdélyi Irodalmi Társaság márc. 4-iki ülésén.

mint a többiekéhez. Akkor vettem észre először, hogy nem mese az, hogy mi erdélyiek valahogy mások vagyunk, mint a többi magyarok s hogy van valami alapja annak, ha a budapestiek némely dolgainkról, mint transzylvanizmusról, pláne szikulizmussal súlyosbított transzylvanizmusról s más hasonlókról beszélnek. Annyi hiúság persze bennem is volt, hogy e jelzőket nem abban az értelemben vettem, mint ők alkalmazták.

A másik esetem 1910. júliusának elején történt Csucsá állomáson. Egy éve voltunk távol hazulról, a kedélyes bécsiek, bajorok és más németek után, boldogan megültük az örökké jókedvű olaszok hazáját. De már feleségem és gyermekeim is nagyon vágytunk haza. Csucsán „hazai” eperrel akartam kedveskedni a gyerekeknek, de a kalotaszegi asszony kissé drágán tartotta. „No – mondom – maga sem az Olcsó János familiájából való!” „Nem én instálom – feleli ő – hanem a Patikáriusokéból!” – Nincs az a nagy szellem, aki találóbban felelhetett volna. És nincs az a bécsi, bajor, vagy akár olasz árús, aki *ezt* felelte volna. Nem az a jellemző, hogy visszavágott; hiszen ez a világ minden árúsának elismert tulajdonsága. De ahhoz, hogy így vágjon vissza, – erdélyi magyarnak kellett lennie.

Végül mindnyájunk előtt tudott tény, hogy a világ közepe Erdélyben van. Egykor Enyed és Torda vitatkoztak felette s végre is – jó erdélyi szokás szerint – abban egyeztek meg, hogy a világ valahogy amolyan ellipsis, melynek tulajdonképen két közép-pontja van. De nem sokáig tartott a megegyezés felett való öröm. Most Kolozsvár és Marosvásárhely közt tört ki a verseny s az 50%-os kiegyezésre – természetesen a vásárhelyiek makacssága miatt – semmi kilátás.

*

Mi azonban hagyjuk magukra a versenyző feleket és lássunk a magunk dolga után.

Erdély tényleg az északi félgömb kellős közepén fekszik, minden tekintetben a Kelet és Nyugat határán. Párkányhegyekkel övezett medence, melybe a belőle kifolyó vizek völgyei, továbbá a szorosok és hágók nyitnak ajtót. Ezek a rések teszik lehetővé, hogy az emberi művelődésnek a világ bármely tája felől ideérő hullámai a párkányhegyeken áttörve, a medence belsejébe eljuszanak s ott megülepedjenek. Ilyen hullámok vetették ide Erdély lakosságát is, mely épen azért olyan hihetetlenül vegyes. Mert benne – alapjában véve – nemcsak azok a különbségek vannak, melyeket közönségesen ismerünk. Hiszen azt valamennyien tudjuk, hogy a csíki, gyergyói, háromszéki, udvarhelyi, maros-széki és aranyosszéki székely között nagy eltérések vannak. Ősi, ma már ki sem puhatolható okai kell, hogy legyenek annak, hogy a csíki székelység mindig megmaradt buzgó katolikusnak, míg mellette Háromszék az erdélyi református intelligenciát gazdagította rajzaival; semmiesetre sem véletlen az, hogy Udvarhelyszéken a négy bevett magyar felekezet mellett szombatosok éltek s

talán élnek mai napig. Ezek ma mind „székelyek,” épen úgy, mint a marosszékiek, küküllőmentiek. De ne feledjük, hogy ez az elnevezés valamikor inkább jogi, mint faji jelentésű volt s az elnevezés alatt eredetileg igen különböző eredetű egyének lapanghattak. Ugyanez áll Aranyosszékre, ahol a kocsárdi, bágyoni, várfalvi, vagy torockói székelyről mindenki tudja, hogy más és más.

Azt is tudjuk, hogy az istvánházi, magyarbükkösi, vagy ózdi magyar nagyon más, mint a szamosmenti, vagy éppen a kalotaszegi. Nagyon messzire vezetne, ha csak az erdélyi magyar typus- és nyelvjárásbeli különbségeit mind fel akarnók sorolni. S ha megtennők, csak az eltérések nagy számát állapítanók meg.

Ugyanez áll Erdély többi lakosságáról.

Csak a nyáron láttam, hogy a Sztrigy völgyében lakó románság egészen más, mint a Városvize völgyében lakó, pedig csak egy alacsony hegygerinc választja el őket. Azzal pedig sokaknak nem mondok újságot, hogy az Erdély nyugati hegyeiben lakó románok typusa úgyszólván völgyenként más, az észak-erdélyi és mármarosai pedig mindezeketől eltérő. Ha meggondoljuk, hogy valamennyiük történeti neve a „vlach” eredetileg nem fajt, hanem foglalkozást, majd jogi helyzetet jelent, – mindez egészen természetes jelenség.

Végül itt vannak a szászok. Ahány község vagy legalább ahány kör, annyi germán törzs leszármazói. Semmi sem jellemzőbb rájuk nézve ebben a tekintetben annál, hogy ezelőtt félszáz évvel, mikor az irodalmi német nyelv nem volt annyira ismert a falusi lakosság előtt mint ma, – a Beszterce-vidéki és Segesvár, vagy Brassó-vidéki szász – románul beszéltek egymással. És azt ugyebár nagyon jól tudjuk, hogy a „szászok” tulajdonképen nem is azok, hanem flandriaiak és csak itt nálunk lettek szászokká, amit őseink alighanem jogi értelemben vettek inkább, mint nyelv meghatározásként.

*

Mindezek az eltérések ma már csak halvány árnyékolásbeli eltérések az erdélyi magyarság, románság és szászság műveltségének, fajiságának képén. De eredetileg olyan erőteljes, élénk színű tarkaságot képviselnek ezek a változatok, melyhez hasonlót csak a Kaukázusban találhatunk.

Az évszázados együttélés alatt azonban elébb az egymáshoz közelebb álló változatok olvadtak össze és alkottak egy-egy sajátos virágot: az erdélyi magyar, az erdélyi román és az erdélyi szász lelket. Ezek így külön kétségtelenül megvannak; annyira meg vannak, hogy mi erdélyiek, ha e három nemzet tagjai összekerülnek és franciául beszélnek is, 90 percentes biztossággal megmondhatjuk, hogy ez magyar, román, vagy szász? Sőt indokolni tudjuk véleményünket, tehát a különbségek törvényszerűek. Ha Jorga Miklós nem ismeri ezt, az onnan van, hogy – amint maga mondja – „nem ismerjük egymást”; t. i. az erdélyiek és régi királyságbeliek.

Mert, ha jól ismerne bennünket, akkor nemcsak *ezt* tudná, hanem azt is, hogy e három „lélek” kialakulásával párhuzamosan azoknál természetesen lassabban, de elvitathatatlanul alakult egy negyedik lélek is, melyet ő is említ: *az erdélyi szellem*. Az egymás mellett élő népek lelkének kölcsönhatásaiból, azok legkifejezőbb legéleterősebb tulajdonságait foglalja össze közös eredőben az az erdélyi szellem, melyet Budapesten transzylvanizmusnak, Bukarestben regionalizmusnak, Bécsben és Berlinben Deutsch-orientalischer Separatizmusnak hívnak s amelyet – igen helyesen mondja Jorga prof. – érdemes volna konzerválni, azaz szabad fejlődését előmozdítani, ahelyett, hogy minden eszközzel centralizálni akarnák, ami a megsemmisítésére való törekvéssel azonos.

A szellem azonban nem semmisíthető meg. Annál kevésbé az erdélyi szellem, melynek több, mint négyezer- esztendősi megalapozása van.

Mert már az u. n. „újabb kőkor”-ban látunk keletről, valószínűleg finn-ugor népek által hozott művelődési áramlatokat, melyek itt enyésznek el, helyesen itt alakulnak át. Erdély keleti feléig jut el később „a festett edények divatja”, melyet a mykenai műveltség emlékei követnek. Ez is keletről jött műveltség s eddig jut el.

Az európai bronzkori műveltségnek van egy sajátos egyénisége, melyet a „magyarországi bronzműveltség” néven ismer a szakirodalom. Nem más ez, mint a Balti-tenger mellékén már átalakult és az Előázsiából tengeren, majd a Balkánon át jövő bronzkori műveltség elemeinek összeegyeztetése. Van ebben egy meglehetősen élesen kiváló keleti, azaz erdélyi csoport, melyet a szárazföldön keletről jövő hatások befolyásolnak, színeznék.

Az emberiség következő művelődési szakasza a vaskorszak. Eredetét a Kaukázusban és a Rajnamentén keresik. Nálunk mindkét középpont kisugárzása teljes pompájában, több helyi vonással gazdagodva, érvényesül.

A vaskorszak egyuttal átmenetet képez az őskorból a történeti korba, amikor már írott emlékeink népek, sőt államok neveit is megőrizték számunkra.

Az első, történelmileg bizonyos állam e területen a *dákoké*. Arról, hogy kik és mik voltak a dákok – folyik a vita. A magam részéről azt látom, hogy a hosszú évszázadokon át itt lerakódott, igen különféle emberanyag felett egy nem nagyszámú, de harcias és kiváló szervező erejű szkytha-elem (amely szintén igen vegyes összetételű lehetett) urrá lett, az addig egyes völgyek szerint elkülönülten élő népeket összefogta és velük hatalmas államot alkotott. Műveltsége az a vaskori műveltség, melyről már szólottam fennebb s amely velük együtt tűnik el, hogy helyet adjon a rómainak.

A római korban legtarkább Erdély földjének népessége. A dákok nagyrésze elpusztult, vagy kivándorolt; helyüket pótolni kellett, ha a föld kincseit ki akarták használni. Már pedig Róma tőkésai, kik között a császárok vezettek, az ilyen alkalmat nem szokták elmulasztani. A hatalmas birodalom minden részében kihir-

dették, hogy aki az új tartományban le akar telepedni, mi mindenféle kedvezményben részesül. Jöttek is a népek falkástól. De nem nyugatról, ahol az ősi lakosság továbbra is boldog jólétben élhetett, nem is Itáliából, ahol ekkor a népesség úgy megapadt, hogy inkább oda kellett volna vinni telepéseket. Hanem jöttek a Balkán minden részéből bányaművelő dalmaták (illyrek), földet művelő és városalapító görögök; de legnagyobb számmal mégis az előázsiai hellenisztikus műveltségű néptengerből váltak le jobb jövőt kereső csoportok.

Ezért van, hogy a N. Sándor egykori világbirodalmában kialakult hellenisztikus műveltségnek hihetetlen színváltozatairól tanuszkodnak rómaikori emlékeink. Mindezt összefogták a hivatalos római intézmények és nyelv. De csak külsőleg. Az ideszakadt telepes nagyon kevés kivétellel latin betűvel írja és római vagy görög névvel nevezi ugyan istenét, de olyan melléknéval látja el (Jup. Dolicenus, Tavianus, Heliopolitanus; Hercules Magusanus, dii patrii, etc.), melyből világos, hogy a hivatalos név mögött a maga otthoni, ősi istenét tiszteli. A felirat nélküli, csupán ábrázolásos emlékek meg éppen túlnyomólag keleti istenségek tiszteletéről tanuszkodnak. Még alaposabban betekintheünk ebbe a népkeverékbe, ha a felírtos emlékeken szereplő személyneveket vesszük alaposabb tanulmányozás alá. És ha bebizonyosodnék az a széles körben elterjedt feltevés, hogy ebből a végtelenül elegyes népelemből, másfélszázados együttélés alatt új latin nyelv és nép keletkezett, – az erdélyi föld ellentéteket kiegyenlítő képességének olyan bizonyítéka lenne ez, amely még e képesség legvérmesebb hiveit is meglepné.

A római uralmat a népvándorlás söpri el. A Kr. u. III. sz. derekától a IX. sz. végéig gótok, gepidák, húnok, avarok szaladnak végig Erdély földjén; mindenik ilyen nép hoz magával egyet-mást, addig itt nem ismert művelődési elemet. Kisebb-nagyobb csoportok bizonyára váltak is le e népek tömegeiből s ráarakódtak az előttük megüledett lakosság-rétegre; hosszabb-rövidebb idő alatt talán beolvadtak azokba, talán nem, – de mindenesetre hozzájárultak műveltségének színezéséhez. Végre a IX. sz. legvégén megjelennek a magyarok. Előbb végig szágúldanak egyes csoportok Erdélyen, majd – mintegy visszaverődve a frank birodalom keleti határán – Nyugatfelől, a folyók völgyén nyomúlnak Erdélybe és lépésről-lépésre haladva, besenyőkkel és kúnokkal harcolva, szállják meg e földet. Azután több, mint ezer esztendőn át uralkodtak itten, rányomva a földre és annak népeire a maguk szellemének bélyegét.

Jó adag elfogultság vagy korlátoltság kell ahhoz, hogy a honfoglaló magyarokat holmi fél – (vagy éppen egészen) vad, csak rombolni és pusztítani tudó hordának tartsa valaki. Egészen bizonyos, hogy már akkor sokkal jobbak voltak a hírüknél. Az, hogy a nyugati népek rettegetek tőlük s mindennapi imájukba foglalták, hogy: „a magyarok nyilaitól ments meg Uram, minket!” – nem bizonyít semmit. Hiszen az ellenséget nem igen kívánják az em-

berek. A franciák pl. egészen kulturált nép, de a németek alighanem hasonlóképen imádkoznának, ha egyáltalán olyan szokás volna az imádkozás, mint a középkorban. Ma az átok járja az imádság helyett s ebben aligha van ma kevesebb részük a franciáknak, mint ezer éve a magyaroknak.

Az a szentgalleni barát azonban, aki együtt mulatott velük s kit főnöke nyilván csak azért tart félbolondnak, mert több esze volt, semhogy a zárda többi lakójával elszaladt volna, – egészen kedélyes, víg legényeknek ismerte meg őket a bor mellett, melyben pedig – tudvalevőleg – színigazság vagyon.

Arra pedig, hogy csak rombolni tudtak volna, talán elegendő cáfolat, hogy ezer esztendőnél tovább élő európai államot alkottak. Ha már most a honfoglaló magyarok után maradt emlékeket vesszük vallatóra, azt találjuk, hogy nem maradt rájuk hatás nélkül a legműveltebb keleti népekkel való közvetlen szomszédság, imitt-amott rokonság. Rengeteg művelődési elemet olvasztottak a magukéba. Szellemi műveltségüknek az első keresztyén papok kiméletlen pusztítása miatt csak szórványos emlékei maradtak ugyan, de ezek mind visszavihetők az ősi mezopotamiai műveltség lezármazóira, a hellenisztikus ázsiai műveltségre. Az anyagi műveltség emlékei szintén igen fejlett kézművességre vallanak s ennek díszítő elemei, mind magas fokon állanak.

Mikor tehát a honfoglaló magyarság Erdély földjére jött, gazdag művelődési kincset hozott magával. Itt aztán ismét talált egy csomó új elemet, köztük nem egyet, mely vele rokon néptől való. Mikor aztán a magyarság itt elhelyezkedik, az állami élet szilárd alapjait megalkotja, – elkezdődik a különféle művelődési elemek küzdelme és végül elhelyezkedése. Már a királyság első századában különleges erdélyi intézmény az állami életben a vajdaság, majd a székely és szász ispánságok, a román kenézségek. A középkor végéig élő intézmények ezek, melyek hatása imitt-amott máig is megérzik.

A magyar foglalatást követi a keresztyénség behozatala. Még pedig előbb a keleti keresztyénséggel találkozunk, melyet már Gyula vajda terjesztett. Szent István alatt jön a nyugati keresztyénség, melynek legkeletibb bástyája Erdély. Innen vannak ugyan kisúgárássai Havasalföld és Moldova területére, de oda az innen kivándorló, nem is nagyszámú lakosság viszi. Csak olyan az ottani katholikusság, mint mikor a megdagadt folyó hullámai át-átcsapnak a parton. Erdély földje a legkeletibb terület abban a tekintetben is, hogy a huszita-tan, meg a reformáció itt érvényesül még teljes erejében, ami természetes következménye annak, amit a nyugati keresztyénség elterjedéséről mondtunk. Viszont Erdély földjén van a keleti keresztyénség legnyugatibb nagyobb tömegű hive Középeurópában, nem beszélve arról a néhány később telepített szerb egyházzól, mely Budapest környékén volt. És a mi Erdély földje művelődéstörténeti szerepére a legélesebb világot veti, – itt van

a keleti és nyugati keresztyénség közötti átmenetet képező görög katolikus vallás hazája.

Erdély földje az a legkeletibb terület, ahol annak idején a céhek még teljes pompájukban virágzottak; a román földi breslák már csak gyöngé másolatai ennek az intézménynek.

A román, gót és renaissance-művészeteknek is itt van a keleti határuk. A brassói „fekete templom” a legkeletibb gótikus-templom. A Kárpátokon túl már a keleti vallás hagyományai által megszentelt byzantinus-építészet az uralkodó.

Mindezek a művészeti irányok Erdélybe aránylag későn jutnak el és jóval tovább élnek, mint a Nyugaton. Utóbbi területen már rég a renaissance virágzik, mikor nálunk még divatos a gótika, viszont renaissance ízlés nálunk, különösen az iparművészetben, még a XVIII. század végén is erősen tartja magát.

Jellemzője területünknek a hosszú átmenetek és ezzel az átvett művelődési és különösen művészeti elemeknek erős átformálása, helyi jellegűvé való tétele. Pl. az erdélyi ötvösmester már ismeri a renaissance-ötvösök műveit: részben vándorlásaiban, másfelől mutrakönyvekből egészen jól látja, hogy amott a nyugati szomszédban új ízlés vert gyökeret; tetszik is neki, maga is alkalmazni kívánja, sőt amúgy mértékkel már alkalmazza is. De az új kedvéért nem dobja el a régit, a kipróbáltat. Előbb csak egyes részeit hagyja el a réginek és pótolja újjal, majd mind többet és többet cserél ki, míg végre egészen az új ízlésnek hódol. *Ez az óvatos haladás, mindig a régi alapon való továbbépítés, olyan jellemzője Erdély földjének, mint Európában egyetlen más területnek sem.*

Legszebben pompázik az erdélyi művelődés egyénisége a nemzeti fejedelemség korában. Már alkotmányának alapja, a három nemzet uniója, különlegesség ebben a korban; hiszen nem más az, mint amit olyan elismeréssel illetünk a modern Svájcban. Ezen a sajátos alapon nem is épülhetett fel valami általános szkémába szorítható, hanem csak sok-sok egyéni vonással bíró alkotmány és társadalom. Különösen ez utóbbi végtelenül jellemző. Hiszen megvan itt is a főnemesi osztály; de hol van annak elzárkózottsága?! Míg a tőle délre és keletre levő román fejedelemségek nagy bojárjai mereven elzárkózott osztályt alkotnak, melynek életmódja, szokásai szláv vagy görög minták búzgó utánzóit s műveltségükben népükkel alig van valami közösségük; míg a magyarországi főurak nagyrésze nem más, mint a bécsi műveltség és divat előőrse, addig az erdélyi mágnást semmi sem választja el érzésben, gondolkodásban a köznemestől.

Erdély politikai kapcsolata a török birodalommal a keleti művelődési elemeknek nyit útát; régi keresztyén műveltsége, kivált az itt minden színárnyalatában meghonosodott protestántizmus viszont nyugatról táplálkozik. De az erdélyi arany- és ezüst skofiumhímzésekben csak megérik a keleti hatás, valójában azok nem mások, mint pusztán erdélyiek, épen úgy, mint azok a török szó-

nyegeket, melyeket épen azért, mert mások, mint a többi, „erdélyi” jelzővel különböztetünk meg azoktól.

Kétségtelen, hogy az erdélyi fejedelemség alkotmánya s ennek következtében állami élete is arisztokratikus. Nincs ez másképen abban a korban sehol sem; sőt épen a polgári városköztársaságok a legarisztokratikusabbak. Erdélyben azonban erős engedményekkel találkozunk. Nézzük pl. – a Biró Vencel dr. értékes könyve révén manapság nagyon aktuális – diplomáciai szolgálatot: a nagy olasz és német városköztársaságoktól eltekintve, mindenütt képtelenség volna ebben a korban a polgár-diplomata. Itt nem az. Borsos Tamás, Nagy Szabó Ferenc városi polgároknak épen úgy alkalmuk van a maguk istenadta tehetségüknek, szorgalmas kitartó munkájuknak e téren való érvényesítésére, mint a mezőségi és székelyföldi kurtanemesnek vagy főúrnak. Nagyon komoly tanulság ez nekünk ma is, mikor olyan szívesen – sokszor olyan könnyen – beszélnek egyesek arisztokratikus reakcióról, érvényesülni hivatott demokráciáról; mikor olyan szívesen látnak meg sokan osztályellentéteket, milyenek ezen a földön, mióta történetét ismerjük, legfeljebb átmeneti jelenség gyanánt, ha voltak vagy pedig mestersegesen csinálódtak.

*

Itt talán be is fejezhetjük történelmi szemlélődésünket és megállapíthatjuk az erdélyi föld művelődéstörténeti vagyis szellemi jellemvonásául a következőket:

1. *Minden új szellemi áramlat iránt őszinte érdeklődés; de nem azonnal való meghódolás előtte, hanem bizonyos próbára-tevés.* A múlthoz való ragaszkodás, a becsületes konzervativizmus, mely azonban sohasem válik megkövesítő bigottsággá, ellenben megóv a sötétbe való ugrástól.

2. *A próbára-tevés hosszabb időt igényel; ez alatt az új hatás sok tekintetben áthasonul s mire teljes érvényesülésének ideje elérkezik, alig ismerni reá az eredetire.* Pedig alaposabban szemügyre véve megtaláljuk minden jellemző tulajdonságát, csak épen kissé átrendezve, a régihez is alkalmazva, hogy meg legyen a kapcsolat, a folytonosság, az itteni talajba való átültetés teljessége. Példa: a sárkánnyal harcoló Szent György-vitéz alakja valahova messze, a kisázsiai pogányságba vezethető vissza. A kolozsvári művészpár, a mi Szent György-szobrunk alkotója, olasz földön vagy olasz mustrakönyvben látta azt, amelyik megihlette. De a maga erdélyi módján csinálta meg ezt a szobrot. Nem a nagy, nyugodt nyugati lótipust alkalmazta, holott Prága részére dolgozott, hanem a magáét adta. Az akkor még meglehetősen keresztezés-mentes, apró, de izmos, ideges székely lovat választották, melynek egész lénye más, mint amazé; művészi kezelése sokkal nehezebb az általános felfogás szerint, de ők épen ezt ismerték, ezt szerették, tehát ezen tudták érvényesíteni a maguk erdélyi lelkét. Nem lettek volna igazi művészek, ha ennek következményeit teljesen le nem vonják. Erre a kis állatra lelketlenség lett volna valami erőteljes,

robusztus alakot ültetniük. Ezért látunk ott egy fiatal, arányos testű, egyáltalán nem félelmes alakot, aki nem is akarja velünk elhitetni, hogy könnyen veszi a dolgát: a homlokán levő ráncok amúgy is rácáfolnának. Vagy egy másik példa: a zománc egyáltalán nem erdélyi találmány; de itt tökéletesedett hosszú életűvé és mint „erdélyi zománc”, világhírűvé lett.

3. Az elmondottakból természetszerűleg következik a harmadik jellemvonás: *az ellentétek kiegyenlítése*. Az idekerült kultúrák új szint, új zamatot nyernek ez által, sőt új formát is. Megtaláljuk ugyan benne az egymásra ható művelődések összes lényeges alkotó elemeit, de az egésznek mégis valami sajátos, egyéni összetétele van. Az ellentétek kiegyenlítésének legszebb tanúsága az a dicsőséges tény, hogy ezen a földön mondták ki és iktatták törvénybe, nemcsak, hanem valósították is meg, először a vallás szabad gyakorlatát. Olyan korban, mikor a „művelt” Nyugaton ölték egymást az emberek, annak az Istennek nevében, kit valamennyien jószágos atyaként tiszteltek.

Az elmondottak szerint nemcsak erdélyi magyar, román és szász egyéniség, lélek, szellem van, hanem ezek közös eredőjeként megvan az *erdélyi szellem*. Legjellemzőbb vonásait eddig – az utóbbi ezer esztendőn át – a magyarság határozta meg, természetesen a többi erdélyi nemzet erős befolyása alatt. A politikai változással kapcsolatosan a meghatározó tényező változtatására is megvan a törekvés. Vajjon változni fog-e az erdélyi szellem lényege – a jövő títka. Eleddig utolsó messze látszó felvillanása 1918 december 1-én, még teljesen a hagyományoknak, az erdélyi múltnak megfelelő volt. A villanás azonban eltűnt s azóta a régi erdélyi szellem alszik, az új még nem alakult ki.

Ezredévek tapasztalata azonban azt mondja, hogy lényegében az sem lehet más, mint volt: mert a szellem lényege a feltámasztás, az örökélet.